

ศรัทธาและปัญญา: ผู้แสวงบุญสี่แห่งนียสถาน ๔ ตำบล
ประเทศอินเดีย – เนปาล
Faith and Wisdom: Pilgrims to Four Holy Buddhist Places
in India and Nepal

ภักภพไพฑูริย์ ภคสกุลวงศ์*
Pakphathai Pakasagulwong
อานนท์ เมธีวรฉัตร**
Anond Metheevarachatra
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครสวรรค์, ประเทศไทย
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Nakhonsawan campus, Thailand
Email: puck91133@gmail.com

Received: February 11, 2022

Revised: March 01, 2022

Accepted: March 01, 2022

บทคัดย่อ

บทความทางวิชาการนี้ เป็นการศึกษา ศรัทธาและปัญญา ของผู้แสวงบุญสี่แห่งนียสถาน ๔ ตำบล ประเทศอินเดียและเนปาล มีวัตถุประสงค์ในการศึกษาระดับศรัทธาและปัญญาของผู้แสวงบุญสี่แห่งนียสถาน ๔ ตำบล และการจาริกแสวงบุญสี่แห่งนียสถาน ๔ ตำบลอย่างถูกต้อง นั่นคือการจาริกซึ่งประกอบไปด้วยศรัทธาและปัญญาที่ถึงพร้อมต่อกัน การจาริกแสวงบุญ ณ สี่แห่งนียสถาน ๔ ตำบลของชาวพุทธไทย มีความเชื่อและความศรัทธาในพระพุทธเจ้า เป็นแรงจูงใจให้ต้องการเดินทางไปยังสี่แห่งนียสถาน ๔ ตำบล เพื่อแสดงความเคารพ และถวายสักการบูชา ณ สถานที่ประสูติ ตรัสรู้ ปฐมเทศนา และปรินิพพาน อันเป็นสี่แห่งนียสถานสำคัญ ตามพุทธวจนะ เพื่อพุทธานุสติ ธรรมานุสติ และสังฆานุสติ

ศรัทธาและปัญญามีบทบาทสำคัญในการสอนศาสนาพุทธ ทำให้พระพุทธศาสนาโดดเด่นจากศาสนาอื่นเป็นอย่างมาก นอกจากนี้ ศรัทธาที่ดียังนำไปสู่ปัญญาและย่อมจะเป็นรากฐานที่ดี ศรัทธาที่ดีพัฒนาจากความรู้และความเข้าใจที่ถูกต้อง บุคคลผู้ที่มีความเชื่ออย่างถูกต้องจะนำไปสู่การมีปัญญามากขึ้น ในทำนองเดียวกัน ศรัทธานั้นอาศัยสองปัจจัยหลักคือความรู้และความเชื่อ เมื่อเรารู้จักความรู้ใด ๆ

* ดร. ภักภพไพฑูริย์ ภคสกุลวงศ์ Dr.Pakphathai Pakasagulwong อาจารย์ประจำหลักสูตรสาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครสวรรค์

** ผศ.ดร.อานนท์ เมธีวรฉัตร Asst.Prof.Dr.Anond Metheevarachatra ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายกิจการทั่วไป มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครสวรรค์

ไม่ว่าถูกหรือผิด และเราเชื่อในบางคนหรือบางสิ่งโดยอาศัยความรู้ดังกล่าว อาจเป็นได้ทั้งความเชื่อที่ถูกหรือความเชื่อที่ผิด เมื่อศรัทธาเป็นลบ เรามักจะเรียกสิ่งนี้ว่า “ความงมงาย”

เพราะฉะนั้น ศรัทธาและปัญญาอย่างถูกต้องจึงเป็นสิ่งสำคัญต่อการรับอานิสงส์ที่ได้จากการจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน ๔ ตำบล ได้แก่ คุณค่าต่อบุคคล คือ ความไม่ประมาท คุณค่าทางสังคม คือ เพิ่มศักยภาพของชาวพุทธไทย ในการสืบทอดพระพุทธธรรม เพื่อทะนุบำรุงให้พระศาสนามั่นคงสืบไป การจาริกบุญ ถือว่าเป็นการกระทำความดีผลบุญเกิดขึ้นครบทั้ง ๓ ด้าน คือ ทางกายกรรม วชิกรรม และมโนกรรม อันประกอบด้วยกุศลเจตนาคือ ทานมัย บุญเกิดจากการให้ทาน ศีลมัย บุญเกิดจากการถือศีล และภาวนามัย บุญเกิดจากการเจริญภาวนา ทำให้มองเห็นเหตุผลที่ถูกต้องด้วยตนเอง ซึ่งเรียกว่า คราว ๆ ว่า “สัมมาทิฐิ” เมื่อความเห็นความเข้าใจนี้เพิ่มพูนและแจ่มแจ้งชัดเจนขึ้นตามลำดับด้วยการลงมือปฏิบัติหรือพิสูจน์ด้วยประสบการณ์จนกลายเป็นความรู้ การเห็นประจักษ์ ก็นับว่าปัญญาได้เจริญมาถึงขั้นที่เรียกว่า “สัมมาญาณะ” ซึ่งเป็นขั้นที่พ้นจากความเชื่อ (ศรัทธา) และพ้นจากความเข้าใจด้วยเหตุผล (ทิฐิ) ใด ๆ ทั้งสิ้น เป็นขั้นสุดท่วงและเข้าถึงจุดหมาย คือความหลุดพ้นเป็นอิสระ เรียกว่า “สัมมาวิมุตติ” ซึ่งเป็นอานิสงส์นำสู่คติโลกสวรรค์และเข้าสู่นิพพานได้ในโลกนี้และโลกหน้า

คำสำคัญ: ศรัทธาและปัญญา; ศรัทธา; ปัญญา; สังเวชนียสถาน

Abstract

This academic article “Faith and Wisdom: Pilgrims to Four Holy Buddhist Places in India and Nepal” aims at (1) To study the level of Faith and Wisdom of Pilgrims to Four Holy Buddhist Places in India and Nepal. (2) To study Faith and Wisdom in the Buddhism (3) To study the right way of Pilgrims to Four Holy Buddhist Places in India and Nepal. Thai Buddhists’ pilgrimage in 4 holy places are traveling with faithfulness and motivation in The Lord Buddha in order to pay respect to the birth place, the enlightenment, the first sermon and the pass away (Nirvana) site of Buddha which are the crucial places in Tripitaka according to Buddha’s speech for the results of three recognitions compose of Buddha’s Recognition, Dhamma’s recognition and Sangha’s Recognition.

Faith and Wisdom plays an important role in Buddhist teaching, and it makes Buddhism outstanding from other religions. Moreover, faith leads to wisdom which is more inevitable and well grounded. Right faith is developed from correct knowledge &

understanding. Then, one has correct belief leading to more of wisdom . Likewise, faith relies on two main factors namely (i) knowledge and (ii) belief. When we perceive any knowledge either right or wrong and we believe in someone or something based on such knowledge, it can be either a belief or misbelief. When faith is negative, we call it “credulity.”

Therefore, Right faith and Wisdom of Pilgrims is important to the virtue results of pilgrimage in 4 holy places. Firstly, for human value as to develop of mindfulness in life. Secondly, for social value as to develop of an enhancing quality of Thai Buddhists and expanding the Dhamma for the last long Buddhism. Lastly, for individual value as a beneficially values in enhancing quality of life and fulfill the good pilgrim through the path of The Lord Buddha’s pure Dhamma which will lead to peace and Nirvana.

Keyword: Faith and Wisdom; Faith; Wisdom; 4 holy places

บทนำ

ศาสนาทั้งหลาย แม้จะแตกต่างกันด้วยขนบธรรมเนียมจารีตประเพณีและพิธีกรรม แต่สิ่งหนึ่งที่มีความคล้ายคลึงกัน คือทุกศาสนาจะสอนให้ยึดถือการเป็นคนดีมีเมตตากรุณา บำเพ็ญประโยชน์เพื่อตนและผู้อื่นเป็นหลักในการดำเนินชีวิต ถือเป็นหลักธรรมซึ่งจะค้ำจุนโลกนี้ให้บังเกิดสันติสุข เมื่อศาสนาบังเกิดขึ้นมา ย่อมนำไปสู่สาวกผู้นับถือศาสนา เกิดสถานที่สำคัญ เกิดวัฒนธรรมประเพณีและพิธีกรรมทางศาสนา หนึ่งในประเพณีความเชื่อที่นั่นคือวิถีแห่งการจาริกแสวงบุญ กล่าวคือการเดินทางหรือการแสวงหาสิ่งที่มีความสำคัญทางจริยธรรมต่อจิตใจของผู้เดินทางทั้งหลาย บางครั้งก็จะเป็นการเดินทางไปยังศาสนสถานที่มีความสำคัญต่อความเชื่อหรือศรัทธาของผู้คน สมาชิกของศาสนาหลักของโลกมักจะร่วมกันในการเดินทางไปจาริกแสวงบุญ และผู้ที่เดินทางไปทำการจาริกแสวงบุญทั้งหลายถูกเรียกว่า “นักแสวงบุญ”

สังเวชนียสถาน ๔ ตำบล ถือเป็นสถานที่จาริกแสวงบุญของพุทธบริษัท ๔ มาอย่างยาวนาน เป็นสถานที่สำคัญที่สุดและมีความเกี่ยวข้องกับองค์สมเด็จพระพุทธเจ้า ทั้งลุมพินีวันที่ตั้งอยู่ในอาณาเขตประเทศเนปาล พุทธคยาที่ตั้งอยู่ในรัฐพิหารในประเทศอินเดีย สารนาถที่ตั้งอยู่ทางตอนเหนือของเมืองพาราณสีในรัฐอุตตรประเทศในประเทศอินเดีย และกุสินาราที่ตั้งอยู่ตำบลมถากัวร์ อำเภอกุสินคร รัฐอุตตรประเทศในประเทศอินเดีย การเดินทางจาริกแสวงบุญของชาวพุทธไทยในดินแดนพุทธภูมิ คือการเดินทางของพุทธศาสนิกชนผู้มีศรัทธาเพื่อไปสักการะสถานที่สำคัญในพระพุทธรูปประวัติ หรือสถูปเจดีย์ที่มีความสำคัญเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า ผู้เป็นพระบรมศาสดาแห่งพระพุทธศาสนา ในดินแดนที่เรียกว่า ชมพูทวีปในสมัยพุทธกาล โดยสถานที่สำคัญทั้ง ๔ ที่ถือได้ว่าเป็นจุดหมายหลักของชาวพุทธ ซึ่งนอกจาก

สังเวชนียสถาน ๔ ตำบลแล้ว ในเส้นทางยังมีสถานที่สำคัญอื่น ๆ ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า และประวัติศาสตร์บุคคลสำคัญทางพุทธศาสนา ดังเช่นอนาถบดินทิกเศรษฐี นางวิสาขา หรือแม้แต่สถานที่สำคัญที่มีความเกี่ยวข้องกับการเรียนรู้คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในยุคหลังดังเช่นมหาวิทยาลัยนาลันทา เพราะฉะนั้นเมื่อพุทธศาสนิกชน ได้มีโอกาสจาริกแสวงบุญไปยังสถานที่สำคัญของโลกนี้แล้ว ย่อมต้อง ตักตวงผลประโยชน์ทางธรรม แสวงบุญอย่างถูกวิธีเพื่อก่อให้เกิด “ศรัทธาและปัญญา” อย่างแท้จริง

ความเป็นมาและความสำคัญของสังเวชนียสถาน ๔ ตำบล

ประเทศอินเดีย เป็นแดนดินถิ่นกำเนิดของพระพุทธศาสนา ในสมัยพุทธกาลประเทศอินเดีย ถูกเรียกว่า “ชมพูทวีป” ซึ่งมีความหมายว่า “ทวีปแห่งไม้หว่า” เหตุเพราะมีต้นหว่าเกิดขึ้นเป็น ครั้งแรก ณ ดินแดนแห่งนี้ อาณาจักรที่เรียกว่า ชมพูทวีป เป็นทวีปใหญ่ที่มีอาณาเขตอยู่ทางทิศใต้ของเขา พระสุเมรุ เป็นทวีป ๑ ใน ๔ ทวีป ได้แก่ อุตรรกุทวีปหรืออุตรรกุทวีป บุพวิเทหทวีป **ชมพูทวีป** และ อมรโคยานทวีปหรือปรโคยานทวีป^๑ ซึ่งได้หมายรวมเอาเขตประเทศเนปาล อินเดีย ภูฏาน อัฟกานิสถาน ปากีสถาน บังคลาเทศ โดยอาณาเขตของชมพูทวีปหลายแห่งล้วนเต็มไปด้วยรอยพระพุทธบาทของ พระผู้มีพระภาคเจ้า ขณะเดียวกันก็ทรงประทับรอยพระบาท คือพระธรรม ไว้ในใจของพุทธศาสนิกชน ทั้งหลาย การเผยแผ่ธรรมะของพุทธองค์นั้นมีได้หยุดเพียงแต่ในชมพูทวีปเท่านั้น ยังคงแผ่ออกมานอกเหนือ เขตชมพูทวีปสู่ประเทศต่าง ๆ มากมายในปัจจุบัน

สังเวชนียสถาน ๔ ตำบล คือสี่สถานที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาที่ตั้งอยู่ในประเทศอินเดีย-เนปาล ในปัจจุบัน เป็นสถานที่อันเนื่องกับเหตุการณ์ที่สำคัญในสมัยพุทธกาลขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้แก่ ที่ประสูติ ที่ตรัสรู้ ที่ใช้แสดงปฐมเทศนา และที่เสด็จดับขันธปรินิพพาน โดยการให้ความหมาย ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๕๔ ได้ให้ความหมายไว้ว่า “สังเวชนียสถาน” คือสถานที่ ทางพระพุทธศาสนาอันเป็นที่ตั้งแห่งความสลดสังเวช มี ๔ แห่ง คือ (๑) สถานที่ที่พระพุทธเจ้าประสูติ ได้แก่ สวนลุมพินี ปัจจุบันได้แก่ เมืองรุมมินเด ประเทศเนปาล (๒) สถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ คือ ที่ควงพระศรีมหาโพธิ์ ปัจจุบันได้แก่ พุทธคยา ประเทศอินเดีย (๓) สถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง ปฐมเทศนา คือป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ปัจจุบันได้แก่ เมืองสารนาถ ประเทศอินเดีย (๔) สถานที่ที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน คือ ป่าสาละวัน เมืองกุสินารา ปัจจุบันได้แก่ เมืองกาเซีย ประเทศอินเดีย^๒ นอกจากนี้การให้ความหมายในพจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์ ยังกล่าวไว้

^๑ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๖), หน้า ๖๘๘.

^๒ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, หน้า ๔๒๗.

อีกว่าเป็นสถานที่ตั้งแห่งความสังเวช ที่ ๆ ให้ความสังเวช การเดินทางมายังสถานที่ ๔ แห่งนี้ เมื่อมาแล้วเกิดความสังเวชตามหลักที่ถูกต้อง คือการกระตุ้นจิตสำนึกให้ได้เกิดความคิด มีความไม่ประมาท^๑

นอกจากความสำคัญของสังฆเวชนียสถาน ๔ ตำบลที่ได้กล่าวมาข้างต้น ยังได้มีปรากฏในมหาปริณิพพานสูตร ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสถึงสังฆเวชนียสถาน ๔ ตำบลเช่นกัน ในมหาปริณิพพานสูตร ได้แสดงเรื่องราวเกี่ยวกับสังฆเวชนียสถานทั้งสี่ไว้ว่าพระอานนท์กราบทูลพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับการปริณิพพานของพระพุทธองค์ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อก่อนภิกษุทั้งหลายผู้จำพรรษาในทิศทั้งหลายมาเฝ้าพระศาสดา ข้าพระองค์ทั้งหลายย่อมได้พบได้ใกล้ชิด ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นที่เจริญใจ ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จล่วงลับไปแล้ว ข้าพระองค์ทั้งหลายจะไม่ได้พบ ไม่ได้ใกล้ชิดภิกษุทั้งหลายผู้เป็นที่เจริญใจ” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อานนท์ สังฆเวชนียสถาน ๔ แห่งนี้ เป็นสถานที่ที่กุลบุตรผู้ศรัทธาควรไปดู” สังฆเวชนียสถาน ๔ แห่งคือ (๑) สังฆเวชนียสถาน ที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู ด้วยระลึกว่า “ตถาคตประสูติในที่นี้” (๒) สังฆเวชนียสถาน ที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดูด้วยระลึกว่า “ตถาคตได้ตรัสรู้ อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในที่นี้” (๓) สังฆเวชนียสถาน ที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดูด้วยระลึกว่า “ตถาคตทรงประกาศธรรมจักรอันยอดเยี่ยมในที่นี้” (๔) สังฆเวชนียสถาน ที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดูด้วยระลึกว่า “ตถาคตได้เสด็จดับขันธปริณิพพาน ด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ในที่นี้” ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ผู้มีศรัทธาจงมาดูด้วยระลึกว่า “ตถาคตประสูติในที่นี้” ว่า “ตถาคตได้ตรัสรู้ อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในที่นี้” ว่า “ตถาคตประกาศธรรมจักรอันยอดเยี่ยมในที่นี้” ว่า “ตถาคตได้เสด็จดับขันธปริณิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุในที่นี้” และ “อานนท์ ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งจาริกไปยังเจดีย์จักมีจิตเลื่อมใส ตายไปชนเหล่านั้นทั้งหมด หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์”^๒

จากถ้อยพุทธพจน์ในมหาปริณิพพานสูตรข้างต้น สามารถสรุปได้ว่าสังฆเวชนียสถาน ๔ ตำบล คือสถานที่สำคัญที่ทำให้ผู้ได้พบเห็นเกิดความรู้สึกถึงองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งพระองค์ได้ตรัสว่า เป็นสถานที่ควรไปเห็น ควรไปดู เป็นสถานที่เพื่อกระตุ้นเตือนใจให้เกิด “ศรัทธาและปัญญา” เกิดความเบิกบาน เข้มแข็ง เกิดแรงบันดาลใจสัจธรรมให้กระทำแต่ความดี ปลุกเร้าจิตใจให้บำเพ็ญกุศล การมาสังฆเวชนียสถาน ๔ ตำบล คือการจาริกธรรม สักการะกราบไหว้บูชาอันเกิดจากแรงจูงใจของผู้กระทำ เป็นตั้งเชื้อไฟกระตุ้นให้เกิด “ศรัทธา” ว่าจะต้องมาสักการะให้ได้ และเมื่อมาแล้วได้กราบไหว้ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า จิตที่น้อมสักการะและน้อมพิจารณาธรรมที่พระองค์ทรงทิ้งไว้เป็นกุศโลบาย ย่อมทำให้เชื้อไฟนั้นถูกจุดติด เกิดแสงสว่างที่เรียกว่า “ธรรมปัญญา” ผู้ที่เกิดปัญญานั้น

^๑ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๖๗.

^๒ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๑/๑๓๕.

ย่อมสามารถนำหลักธรรมของพระพุทธองค์ไปใช้ในการดำเนินชีวิตได้อย่างเป็นรูปธรรม อันเนื่องมาจากการพิจารณาธรรมอย่างถ่องแท้ ดังนั้น สังฆเวชนียสถาน ๔ ตำบล จึงเป็นสถานที่ควรไปเคารพ สักการะนมัสการด้วยความเลื่อมใส และน้อมใจพิจารณาธรรมะ เพื่อให้เกิดพุทธานุสติ และธรรมสังเวช อันจักนำมาซึ่งบุญกุศล และความยินดีแช่มชื่นหัวใจ^๕

หลักการจาริกแสวงบุญ

“ศาสนสถาน” กับ “การจาริกแสวงบุญ” มักเป็นของคู่กันเสมอ คำว่า “จาริก” ตามพจนานุกรมพุทธศาสน^๖ ฉบับประมวลศัพท์ หมายถึง การเที่ยวไป การเดินทางเพื่อศาสนกิจ และคำว่า “บุญ” หมายถึง เครื่องชำระ สันดาน ความดี กรรมดี ความประพฤติชอบทางกายวาจาและใจ กุศลกรรม ความสุข กุศลธรรม^๗ เพราะฉะนั้นการจาริกแสวงบุญย่อมหมายถึงการออกเดินทางหรือการออกแสวงหากรรมดี หาสิ่งที่มีความสำคัญทางจริยธรรมต่อจิตใจ แสวงหากุศลกรรม โดยส่วนใหญ่มักหมายเอาการเดินทางไปยังศาสนสถานที่มีความสำคัญต่อความเชื่อหรือความศรัทธาของผู้คน และผู้ที่เดินทางไปทำการจาริกแสวงบุญถูกเรียกว่า “นักแสวงบุญ”^๘ ณ สังฆเวชนียสถาน ๔ ตำบล หากพิจารณาตามพุทธวจนะในฐานะสถานที่ที่ควรจะเป็น ย่อมจักหมายถึง สถานที่เพื่อการกระตุ้นเตือนใจและเพื่อการน้อมพิจารณาธรรม ก่อให้เกิด “ศรัทธาและปัญญา”^๙ ต่อพุทธบริษัทผู้อยู่ใน สถานที่อันสปปายะ มุ่งพัฒนากายและจิตใจให้เจริญในธรรมปฏิบัติยิ่งๆ ขึ้นไป สิ่งที่ขาดไม่ได้สำหรับพุทธศาสนิกชนในการเดินทางจาริกแสวงบุญคือ (๑) ทักษณานุตรริยะ คือ การได้ไปเห็นสถานที่ ประสูติ ตรัสรู้ แสดงธรรมและเสด็จดับขันธของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นสถานที่ที่ประเสริฐล้ำค่า เป็นการเห็นที่เป็นสิริมงคล (๒) ได้อนุสสถานานุตรริยะ คือได้ระลึกถึงพระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ ซึ่งครั้งหนึ่งได้อบอวลอยู่ทั่วไปในประเทศอินเดีย (๓) ได้ธรรมานุสตรริยะ คือได้ประพฤติปฏิบัติธรรม ทุกครั้งที่ไปอินเดีย ได้มีการประพฤติปฏิบัติธรรมตลอดเวลา (๔) ปัญญาสูตรริยะ สิ่งสำคัญที่สุดขอให้ได้ปัญญาอย่างยอดเยี่ยม กลับมาเปลี่ยนแปลงชีวิตของเราจากสภาพที่ไม่มีธรรมเป็นชีวิตที่เต็มไปด้วยธรรมะ ให้มีความชัดเจนทางสติปัญญา และ

^๕ เสฐียรพงษ์ วรรณปก ราชบัณฑิต, **บรรยายพระไตรปิฎก**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๐), หน้า ๗๗.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๓, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิธรรมทานกุศลจิต, ๒๕๕๘), หน้า ๖๑.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๓, หน้า ๑๘๓.

^๘ William J. Broad, **The Oracle: Ancient Delphi and the Science Behind its Lost Secrets**, (London: Penguin Ltd, 2006), p.124.

^๙ *Ibid.*, p.125.

(๕) ความทรงจำที่งดงาม จากการได้ไปรู้ ไปดู ไปเห็น ให้อัจฉกในด้านความดี ด้านที่มีสารัตถะ นำมาบอกเล่า เป็นสะพานบุญให้แก่ผู้คนที่ไม่เคยได้ไป^{๑๐}

แนวทางการจาริกแสวงบุญไปยังสถานที่สำคัญอันสูงสุดในพระพุทธศาสนา นอกจากจะเป็นไปเพื่อตระหนักรู้ร่วมกันของผู้แสวงบุญถึงความสำคัญของพุทธสถานทั้ง ๔ แห่งนี้^{๑๑} ยังเป็นไปเพื่ออันสงส์ของการจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน ๔ ตำบล ซึ่งถือเป็นเป้าหมายของนักแสวงบุญอีกด้วย กล่าวคือ

๑) อันสงส์การพิจารณาธรรมสังเวช ด้วยสภาพแวดล้อมและผู้คนที่อยู่ในกองทุกข์ในบริเวณสังเวชนียสถาน สภาพความยากจน ร่างกายพิการ หรือความแตกต่างของฐานะ สิ่งเหล่านี้จักเป็นเหตุกระตุ้นเร้าให้ผู้พบเห็นเกิดความเข้าถึงธรรมได้โดยง่าย ดังการพบเห็นเทวทูต ๔ ที่จำแลงกาย ๔ สถานะ แก่ เจ็บ ตาย และสมณะ จนเป็นเหตุให้เจ้าชายสิทธัตถะเกิดความปลงสังเวชในพระทัย

๒) อันสงส์ของการเดินทาง ย่อมเกิดธรรมสังเวชในเส้นทางจาริกบุญ ในระหว่างการเดินทางสู่จตุสังเวชนียสถาน จำต้องผ่านเส้นทางซึ่งเต็มไปด้วยประเพณีและวิถีชีวิตดั้งเดิมของคนอินเดีย ดังเช่นการเดินทางไปสักการะพระบรมสารีริกธาตุในแม่น้ำคงคา ซึ่งอดีตเคยประดิษฐาน ณ ธัมเมกขสถูป เมืองสารนาถ ย่อมต้องพบเห็นพิธีการมาปนกิจบริเวณริมฝั่งแม่น้ำคงคา ณ เมืองพาราณสี เมืองแห่งสุทธาวาสที่สถิตแห่งศิวเทพ ด้วยความเชื่อว่าน้ำในแม่น้ำไหลผ่านจากเศียรของพระศิวะลงมายังทำน้ำแห่งแม่น้ำคงคา น้ำนี้ย่อมมีความศักดิ์สิทธิ์ของเทพเจ้า สามารถชำระล้างบาปของผู้วายนมได้ การประกอบพิธีมาปนกิจของคนอินเดียจึงมีการใช้น้ำชำระร่างผู้วายนมก่อนการประชุมเพลิง รวมถึงเมื่อมีการประชุมเพลิงได้สักระยะจะนำอัฐิหรือเถ้ากระดูกไปลอยน้ำ และถึงแม้ว่าในบางครอบครัวผู้ไม่มีทรัพย์เอื้ออำนวยการที่จะซื้อไม้ฟืนให้เพียงพอแก่การเผาจนให้เป็นเถ้า ก็จะทำร่างของผู้วายนมที่ยังไหม้ไม่เสร็จดินั้นไปลอยในแม่น้ำอยู่ดี เพื่อเป็นการส่งผู้วายนมไปสู่สวรรค์ และในบางครอบครัวที่ปราศจากทรัพย์จริง ๆ ยังเลือกที่จะทิ้งร่างผู้วายนมลงในแม่น้ำโดยไม่ประกอบพิธีประชุมเพลิงอีกด้วย ด้วยกระแสความเชื่อที่ว่าร่างของผู้วายนมเหล่านั้นมักจะลอยไปติดอีกฝากฝั่งของแม่น้ำ จนเกิดเป็นคำพูดติดปากของคนอินเดียว่า ฝั่งที่มีการประกอบพิธีเรียกว่า “ฝั่งสวรรค์” และฝั่งที่ศพลอยไปติดจะเรียกว่า “ฝั่งนรก” ความเชื่อที่ยกตัวอย่างมาเหล่านี้ยังคงมีอยู่ในใจของคนอินเดียมาจนถึงปัจจุบันตั้งแต่ ๔,๐๐๐ ปีก่อนอาจจะกล่าวได้ว่า ความเคารพและความศรัทธาต่อเทพเจ้าของชาวฮินดูนั้นมิได้มีความเข้มข้นน้อยไปกว่าความชาตินิยมของคนที่นี่เลยแม้แต่น้อย^{๑๒} ด้วยสิ่งเหล่านี้ย่อมจะทำให้ผู้พบเห็นและไม่คุ้นชินกับ

^{๑๐} พระราชรัตนรังษี (วิริยยุทธ วิริยยุทธ), *ไปอินเดียพลิกองอิฐสะกิดปัญญา*, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๒), หน้า ๑๙๘.

^{๑๑} พระราชรัตนรังษี (วิริยยุทธ วิริยยุทธ), *ร้อยวาทะธรรมะปิดทอง*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : OM LASER PRINTING, ๒๕๕๐), หน้า ๓๑.

^{๑๒} ประสพการณ์ตรงของผู้เขียนจากการเป็นนักศึกษาและใช้ชีวิตอยู่มหาวิทยาลัยบาณารัส ฮินดู เมืองพาราณสี ประเทศอินเดียมา ๗ ปี (๒๕๕๖-๒๕๖๓).

วัฒนธรรมเหล่านี้รู้สึกสลดใจ และความรู้สึกนั้นจะกระตุ้น ให้ได้คิดถึงสังขารของทุกกายสังขารของชีวิตที่ต้องกลับไปสู่ความสิ้นสุดตามธรรมดา เป็นธรรมชาติที่จะได้ “เกิดการเห็น” อย่างชัดเจน นับเป็นการพิจารณามรณานุสสติ เกิดสังเวคธรรม ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่กระทบใจ จนรู้สึกสลด และใจนั้นกลับมาสู่ความเห็นธรรมชาติดังชัดเจนทีเดียว เมื่อระลึกถึงความไม่เที่ยงแห่งสังขาร ความตายที่จะติดตามเป็นเงาตามตัวเราเสมอ ตั้งแต่เกิดมาและใจนั้นบังเกิดธรรมสังเวช เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว จึงนำไปสู่ความไม่ประมาท และนึกคิดถึงกฎแห่งไตรลักษณ์และพุทธธรรม ต่างที่ปรากฏชัดในจิตใจชาวพุทธทันที

๓) อานิสงส์พุทธานุสสติ การระลึกถึงพระพุทธรูปในสถานที่จริง บรรยากาศอันสัปปายะ ย่อมทำให้หม่อมจิตเป็นสมาธิที่มุ่งพิจารณาการระลึกพระมหากรุณาธิคุณ พระปัญญาธิคุณ และพระบริสุทธิคุณ ได้จริง และได้รับพลังความเลื่อมใสศรัทธาที่มากขึ้นเมื่อได้ปฏิบัติบูชา ไปพร้อมกับการได้พิจารณาถึงความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนเมื่อ ๒,๐๐๐ กว่าปีที่แล้ว จากสิ่งปลูกสร้าง สถูป เจดีย์ มหาวิทยาลัย นาลันทา ฯลฯ สิ่งเหล่านี้แสดงถึงความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนในสมัยก่อน แสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนาสำคัญเพียงใด ย่อมยกระดับความศรัทธาในใจของผู้แสวงบุญได้

๔) อานิสงส์ทางด้านจิตใจ การได้พิจารณาความทรุดโทรมของสถานที่ที่เป็นพุทธสถานสำคัญ ในครั้งทรงดำรงพระรูปชั้น ๓ มาถึงวันนี้กลับกลายเป็นสถานที่ปรักหักพัง เปลี่ยนแปลงไปตามธรรมดาของกฎไตรลักษณ์ ได้รับรู้ สัมผัสด้วยความรู้สึกสุขสงบ เมื่อได้ปฏิบัติบูชา ณ สถานที่ ๔ แห่งเป็นอนุภาพของสัปปายะ คือ สถานที่ที่มีความเหมาะสมกับการได้ระลึก และตระหนักถึงพระพุทธรูป การได้สัมผัสทางอารมณ์อย่างแท้จริง ย่อมกระจ่างชัดกว่าการฟังหรืออ่านพระพุทธรูปประวัติ มิติทางจิตวิญญาณย่อมมีความลึกซึ้งกว่ามาก

๕) อานิสงส์ทางการดำเนินชีวิต การเดินทางจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน ๔ ตำบล ย่อมเกิดองค์ความรู้ใหม่ ทั้งในด้านประวัติศาสตร์ ด้านพุทธประวัติ ด้านขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรมของคนอินเดีย เมื่อพิจารณาองค์ความรู้ที่ได้รับเหล่านั้นอย่างถี่ถ้วน ผสานกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ย่อมเกิดองค์ความรู้ใหม่ที่สามารนำไปประยุกต์ใช้ต่อการดำรงชีวิตได้ ทั้งในเรื่องการพิจารณาความไม่เที่ยงของสภาวะต่าง ๆ แนวทางการรู้จักประคับประคองรักษาจิตให้ตั้งมั่นในความดีงาม และการได้สักการะบูชาพุทธสถาน ๔ แห่ง คือ “บริโศกเจดีย์” ที่จะได้บูชาสักการะด้วยอามิสบูชาและปฏิบัติบูชา และตามสถานที่ต่าง ๆ ที่ประดิษฐานพระพุทธรูปเก่าแก่ ซึ่งนับว่าเป็น “อูเทสิกเจดีย์” เช่น พระพุทธรูปปางแสดงปฐมเทศนา ที่ขุดค้นพบในป่าอิสิปตนมฤคทายวันได้ชื่อว่า “ไม่มีรูปเคารพอื่นใดที่จะสวยงามล้ำลึก ทั้งในความหมายและรูปแบบทางศิลปะ เทียบได้กับพระพุทธรูปองค์นี้” แม้จะถูกทุบทำลายที่พระนาสิกจากครั้งประวัติศาสตร์ แต่เมื่อพิจารณาพระหัตถ์ของพระพุทธรูปด้วยปัญญา จะพบการสื่อความหมายถึงปริศนาธรรม พุทธลักษณะยกพระหัตถ์ทั้งสองข้างเสมอพระอุระ พระหัตถ์ขวาตั้งขึ้นหงายออก จีบพระอังคฺฐ (นิ้วหัวแม่มือ) กับพระคฺชนิ (นิ้วชี้) เป็นรูปวงกลม ส่วนพระหัตถ์ซ้าย มีทั้งแบบ

ที่จับพระองค์กับพระคัมภีร์แล้ววางลง อยู่ใต้พระหัตถ์ขวา หรือแบบที่ตั้งพระหัตถ์ขึ้นจับพระองค์กับพระคัมภีร์ แล้วคว่ำพระหัตถ์แนบกับพระอุระเบื้องซ้าย เป็นสัญลักษณ์ของการหมุนพระธรรมจักร เพื่อแสดงปฐมเทศนา องค์ความรู้เหล่านี้ย่อมก่อให้เกิดความเลื่อมใสในพระคุณทั้ง ๓ ของพระผู้มีพระภาคเจ้า สมเจตนาธรรมของผู้สร้าง

๖) อานิสงส์คือ สุคติโลกสวรรค์ : ในมหาปริณิพพานสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “หากผู้ใดจาริกแสวงบุญมายังสถานที่ทั้ง ๔ แห่งนี้ด้วยใจศรัทธาแล้ว เมื่อกายแตกดับ จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์” จึงทำให้สังเวชนียสถานเป็นสถานที่แสวงบุญสำคัญของชาวพุทธตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน^{๑๓}

ผู้มีศรัทธาและปัญญาในการจาริกแสวงบุญอย่างถูกต้อง นอกจากอานิสงส์ทางธรรมแล้ว ยังได้รับอานิสงส์ทางสังคมด้วย ได้แก่ คุณค่าต่อบุคคล คือ ความไม่ประมาท คุณค่าทางสังคม คือ เพิ่มศักยภาพของชาวพุทธไทย ในการสืบทอดพระสัทธรรม เพื่อทะนุบำรุงให้พระศาสนามั่นคงสืบไป^{๑๔}

“ความจริง” กับ “ศรัทธา” ในศาสนา

ความสัมพันธ์ระหว่างปรัชญากับศาสนามีอยู่คู่กันมาอย่างยาวนาน และความสัมพันธ์ที่สอดคล้องกัน ทำให้สามารถสืบสาวสู่ประเด็นการให้ค่าแก่เหตุผล หรือ “ศรัทธา” ในฐานะที่มาแห่งความรู้อันสูงสุดของมนุษย์ได้ แม้จะมีผู้โต้แย้งหรือเป็นความเชื่อในสมัยใหม่ที่ว่า “ความจริง” ในศาสนานั้น อาจเป็นสิ่งที่ไม่ใช่ “ความเป็นจริง” ในการให้ความหมายเชิงประจักษ์ก็ตาม หากมองย้อนดูในอดีต นับตั้งแต่หลังคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ เป็นต้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังการถือกำเนิดของสำนักคิดแบบปฏิฐานนิยม (Positivism) ในคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ นี้ การอภิปรายเกี่ยวกับประเด็นความสำคัญระหว่างศาสนาและปรัชญา ดูเหมือนจะมุ่งประเด็นไปที่ความน่าเชื่อถือทางญาณวิทยาของข้ออ้างทางศาสนา ข้อความเชื่อทางศาสนาถูกลดทอนเหลือเพียงการแสดงทัศนะทางอภิปรัชญา และข้อความทางอภิปรัชญาเป็นข้อความที่ “ไร้ความหมาย” เพราะไม่สามารถพิสูจน์ว่าเป็นจริงหรือเป็นเท็จได้^{๑๕} ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิฐานนิยม ประจักษ์นิยมและวิทยาศาสตร์ เป็นความสัมพันธ์ที่มีความสลับซับซ้อนอย่างยิ่งเกินกว่าการที่จะสามารถเขียนแจกแจงได้ แต่คงจะไม่ผิดนักหากกล่าวว่า ปฏิฐานนิยมและวิทยาศาสตร์ต่างเป็นสิ่งที่พัฒนางอกเงยมาจากปรัชญาสำนักประจักษ์นิยม ที่ยืนยันความสำคัญที่มาจากประสาทสัมผัสของมนุษย์ และการตรวจสอบความจริง

^{๑๓} ประเวศ วะสี, ๙๔ ชีวิตท่องพุทธภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน, ๒๕๕๘), หน้า ๑๖๓-๑๗๑.

^{๑๔} นิดา เหล่าฤกษ์อุทัย, “แรงจูงใจของชาวพุทธไทย ต่อการจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน ๔ ตำบล”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๗๗.

^{๑๕} Arvind Sharma, *The Philosophy of Religion: A Buddhist Perspective*. (Delhi: Oxford University Press, 1995), p.3.

ทางวิทยาศาสตร์ อันเป็นแนวทางเดียวกันของสำนักปรัชญาปฏิฐานนิยม เน้นการอธิบายสาเหตุของปรากฏการณ์โดยการแสวงหาความสม่ำเสมอของความสัมพันธ์เพื่อพัฒนาให้เป็นกฎและทฤษฎี จนในที่สุดแล้วต้องสืบค้นอ้างอิงกลับสู่โลกเชิงประจักษ์นั่นเอง ในงานนี้จึงจะขอใช้แนวคิดแบบประจักษ์นิยมเป็นแนวทางสรุปแนวคิด

เป็นที่น่าสังเกตว่า คุโตเด้นของศาสนาในการอ้างความชอบธรรมของความรู้อันเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปในช่วงปลายศตวรรษที่ ๒๐ มิใช่เหตุผล แต่คือ “ประจักษ์นิยม” ข้อถกเถียงเรื่อง “ความจริง” ในศาสนาถูกว่าไว้ในบริบทของการโต้แย้งเรื่อง “ความเป็นจริง” ซึ่งมีอาจถูกจำกัดด้วยข้อพิจารณาของการดำรงอยู่ของวัตถุโลกกายภาพ^{๑๖} การอ้างความจริงของศาสนา ต้องสร้างพันธมิตรกับการอธิบายความจริงในโลกด้วยวิธีคิดแบบประจักษ์นิยม แต่ทั้งนี้ก็ได้หมายความว่าศาสนาไม่พยายามชี้ให้เห็นข้อจำกัดของประจักษ์นิยม ในขณะที่เดียวกันศาสนาก็อธิบาย “ความจริง” ของตน โดยเชื่อมโยงสัมพันธ์กับปรัชญาสำนักอื่น ๆ นอกเหนือจากประจักษ์นิยมด้วย

นักปรัชญาพยายามชี้ให้เห็นว่า เวลาที่ศาสนาพูดถึง “ความเป็นจริง” ของพระเจ้า ศาสนามีได้กำลังใช้คำว่า “ความเป็นจริง” ในความหมายเดียวกับสามัญสำนึกเชิงประจักษ์ ซึ่งใช้คำเดียวกันในความหมายที่เชื่อมโยงกับโลกแห่งวัตถุสาร ดังเช่นความเป็นจริงในการดำรงอยู่ของโต๊ะ เก้าอี้^{๑๗} ไม่เพียงแต่ศาสนาจะใช้คำนี้ในความหมายที่แตกต่างออกไป หากแต่ศาสนาต้องการจะถกเถียงโต้แย้งว่า ประจักษ์นิยมไม่มี “สิทธิ์” แต่เพียงผู้เดียวที่จะกำหนดนิยามคำที่มีความสำคัญขนาดนี้ เหตุเพราะปรัชญาสำนักต่าง ๆ ที่แตกต่างกันมีสิทธิ์ที่จะเสนอกระบวนการสร้างกรอบความหมายแห่งความจริงที่แตกต่างกันออกไป (Conceptions of truth) ซึ่งเป็นเกณฑ์การตัดสินความจริงของโลกแห่งความเป็นจริงที่แตกต่างกัน มิใช่หรือ รวมไปถึงเรื่อง “คติแห่งความจริง” ดังนั้น เมื่อมองจากมุมมองของศาสนา ข้อเสนอเกี่ยวกับ “ความจริง” ย่อมมีเหตุผลรองรับได้เช่นกัน แม้จะไม่ได้ถูกพิสูจน์หรือมีความเกี่ยวข้องกับวัตถุสาร แต่เมื่อผ่านประสบการณ์หรือองค์ความรู้ในมุมมองของศาสนา ความจริงนั้นก็ยังสามารถมีน้ำหนักได้ ศาตราจารย์ทางปรัชญาคนสำคัญอย่าง ดี ซี ฟิลลิปส์ อธิบายประเด็นนี้โดยยกตัวอย่างข้อความสองประเภท

๑. พระเยซูถามปีเตอร์ว่า “ผู้คนเขากล่าวว่าเรานั้นคือใคร” ปีเตอร์ตอบว่า “ท่านคือพระคริสต์ บุตรแห่งพระเจ้าผู้ทรงชีวิต”

๒. “พระเยซูเป็นช่างไม้ฝึกหัด”

^{๑๖} D.Z. Philips, “Religion and the Academy”, *International Journal for Philosophy of Religion* 44, (1998), p. 131.

^{๑๗} ความหมาย “เชิงเดียว” ตรงนี้หมายถึง การตอบคำถามตรงไปตรงมาว่า โต๊ะ เก้าอี้ ดำรงอยู่จริงหรือไม่ แม้แต่ในโลกประจักษ์ในสามัญสำนึก คำว่า “ความเป็นจริง” ก็ยังมีความหมายที่ซับซ้อนกว่านี้ได้ เช่น ความเป็นจริงของเสรีภาพ หรือความเป็นจริงของความรัก.

ศาสตราจารย์ฟิลลิปส์ตั้งข้อสังเกตว่า ในข้อความประเภทแรกเมื่อปีเตอร์ยืนยันว่า “ท่านคือพระคริสต์” เป็นการแสดงความจริงแห่งชีวิตของปีเตอร์ เป็นการยืนยันความเชื่อที่กลายเป็น “ความจริง” สำหรับปีเตอร์ก็ต่อเมื่อได้ผ่านการบ่มเพาะประสบการณ์การใช้ชีวิตตามรอยพระเยซูมานานพอสมควร นี่คือความหมายของ “ความจริง” ในบริบทของศาสนา แม้จะไม่มีข้อพิสูจน์ทางวิทยาศาสตร์ก็ตาม ส่วนความหมายของ “ความจริง” ในประเภทที่สอง เป็นการแสดง “ความจริง” ของความหมายในเชิงประจักษ์ (สำหรับผู้ร่วมสมัย) หรือความหมายในเชิงประวัติศาสตร์ (สำหรับคนในยุคต่อมา) หากความหมายของข้อความประเภทที่ ๑ ไม่แตกต่างจากความหมายประเภทที่ ๒ แต่อย่างใด ความหมายแบบที่ ๑ ไม่น่าจะมีอิทธิพลความสำคัญทางประวัติศาสตร์ต่อศาสนาคริสต์และสังคมตะวันตกอย่างที่เป็นมามา^{๑๘}

ฉันใดก็ฉันนั้น “ความจริง” ในพุทธศาสนาก็อ้อมมีน้ำหนักให้เกิดความเชื่อ จนกลายเป็นความ “ศรัทธา” ได้เช่นกัน แม้นว่านักวิชาการศาสนาจำนวนหนึ่ง ไม่ให้คุณค่าเชิงความรู้แก่สิ่งที่ได้จาก “ศรัทธา” นั้น เป็นเพราะข้อความหรือองค์ความรู้ที่ถอดออกมาจากความศรัทธามีความถูกต้องแม่นยำต่ำกว่าข้อความเชิงคณิตศาสตร์ หรือวิทยาศาสตร์ แต่การคาดหวังความแม่นยำจากศาสตร์หรือวิทยาการต่าง ๆ ไม่มีความจำเป็นต้องใช้เกณฑ์เดียวกันเสมอไป^{๑๙} อีกทั้งความจริงในหลักพุทธศาสนานั้นมักให้ความสำคัญต่อหลักเหตุและผล การนิยาม “ธรรม” ที่สื่อถึงหลักเหตุและผลที่เด่นชัดดังเช่นหลักปฏิจาสมุปบาท ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจาสมุปบาท ผู้นั้นย่อมเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นย่อมเห็นปฏิจาสมุปบาท” พุทธพจน์ที่แสดงถึงหลักปฏิจาสมุปบาท แยกได้เป็น ๒ ประเภทที่แสดงเป็นกลาง ๆ ไม่ระบุชื่อหัวข้อปัจจัย ได้แก่หลักที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป”^{๒๐} และมีนักวิชาการให้ความเห็นว่าพุทธศาสนานั้นอาจมิใช่ “ศาสนา” เหตุเพราะเป็นการสอนในเรื่องเหตุและผลของธรรมชาติ มิได้ผูกยึดโยงกับเทพเจ้าแต่อย่างใด อาจจะเรียกได้ว่าเป็นศาสนาแห่งธรรมชาติ^{๒๑} ดังนั้น การพิสูจน์ทฤษฎีความจริงนี้ต้องใช้ประสบการณ์ และการทดลองปฏิบัติด้วยตนเองเป็นหลัก และได้มีผลงานของนักวิชาการมากมายออกมายืนยันให้น้ำหนักความจริงทางพุทธศาสนา แม้ไม่ต้องพิสูจน์ด้วยคณิตศาสตร์หรือวิทยาศาสตร์ก็สามารถยอมรับความจริงนี้ได้

^{๑๘} D.Z. Philips, “Religion and the Academy”, *International Journal for Philosophy of Religion* 44, (1998), pp. 130-133.

^{๑๙} Ninian Smart, *Reasons and Faiths*. (London: Routledge & Kegan Paul, 1971) pp.165-166.

^{๒๐} พุทธทาสภิกขุ, “ภาษาคน ภาษาธรรม”, ใน *รวบรวมนบทความทางศาสนา*, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖), หน้า ๓๕.

^{๒๑} Arvind Sharma, *A Philosophy of Religion*. (Delhi: Oxford University Press, 1993), p.2.

ศรัทธาและปัญญาในพระพุทธศาสนา

พุทธปรัชญา “ศรัทธา” ถูกมองว่าต้องมีการควบคุมกำกับด้วย “ปัญญา” ทุกขั้นตอน สำหรับคนสามัญชนทั่วไปที่ต้องเรียนรู้อาศัยด้วยคำแนะนำของผู้อื่น กระบวนการฝึกอบรมจะเริ่มต้นด้วย “ความเชื่อ” ในรูปใดรูปหนึ่งก่อน ซึ่งพระพุทธศาสนาเรียกว่า “ศรัทธา” ศรัทธานั้นอาศัยสองปัจจัยหลักคือ (๑) ความรู้และ (๒) ความเชื่อ เมื่อเรารู้จักความรู้ใดๆ ไม่ว่าจะถูกหรือผิด และเราเชื่อในบางคนหรือบางสิ่งโดยอาศัยความรู้ดังกล่าว อาจเป็นไปได้ทั้งความเชื่อหรือความเชื่อที่ผิด เมื่อศรัทธาเป็นลบ เรามักจะเรียกสิ่งนี้ว่า ‘ความงมงาย’

ศรัทธานี้ อาจจะเป็นความเชื่อเพราะพอใจในเหตุเบื้องต้นของคำสอนนั้น ๆ และ/หรือ ความเชื่อในความมีเหตุผล หรือลักษณะอันสมเหตุสมผลน่าไว้วางใจในตัวผู้สอนเอง จากนั้นจึงมีการรับฟังคำสอน^{๒๒} การศึกษาอบรม เกิดความเข้าใจเพิ่มพูนขึ้น มองเห็นเหตุผลที่ถูกต้องด้วยตนเอง ซึ่งเรียกคร่าว ๆ ว่า “สัมมาทิฐิ” เมื่อความเห็นความเข้าใจนี้เพิ่มพูนและแจ่มแจ้งชัดเจนขึ้นตามลำดับด้วยการลงมือปฏิบัติหรือพิสูจน์ด้วยประสบการณ์จนกลายเป็นความรู้ การเห็นประจักษ์ ก็นับว่าปัญญาได้เจริญมาถึงขั้นที่เรียกว่า “สัมมาญาณะ” ซึ่งเป็นขั้นที่พ้นจากความเชื่อ (ศรัทธา) และพ้นจากความเข้าใจด้วยเหตุผล (ทิฐิ) ใด ๆ ทั้งสิ้น เป็นขั้นสุดท่วงและเข้าถึงจุดหมาย คือความหลุดพ้นเป็นอิสระ เรียกว่า “สัมมาวิมุตติ”^{๒๓}

ศรัทธา → สัมมาทิฐิ → สัมมาญาณะ → สัมมาวิมุตติ

ลำดับความเจริญของปัญญา

ดังนั้น เพื่อที่จะบ่งชี้การเกิดศรัทธาที่จะนำไปสู่ปัญญา จึงต้องมีการจำแนกประเภทของศรัทธาในพระพุทธศาสนา โดย “ศรัทธา” มีความหมายว่า คือความเชื่อ ซึ่งความเชื่อนั้นเป็นความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุและผล สามารถแยกได้ออกเป็น ๔ ประการ กล่าวคือ (๑) กัมมสัทธา คือเชื่อในเรื่องกรรมว่ากรรมนั้นมีอยู่จริง (๒) วิปากสัทธา คือเชื่อวิปากหรือเชื่อผลของกรรม (๓) กัมมัสสกาตาสัทธา คือเชื่อในความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน และ (๔) ตถาคตโพธิสัทธา คือเชื่อการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า^{๒๔} สิ่งที่มีความสำคัญคือ “ตถาคตโพธิสัทธา” คือเชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า มั่นใจในองค์พระตถาคตว่าทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ทรงพระคุณทั้ง ๙ ประการ ตรัสธรรม บัญญัติวินัยไว้ด้วยดี ทั้งนี้ หากเป็น

^{๒๒} Comstock Gary, “The Truth of Religious Narratives.”, *Philosophy of Religion*.34, (1993), P.167.

^{๒๓} พระศรีวิสุทธิโมลี, *พุทธธรรม*. (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๑๔), น.๑๓๑.

^{๒๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประชาชน*, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๔๐.

นักปฏิบัติเพื่อมุ่งขจัดอาสวะกิเลส แต่ไม่มี “ตถาคตโพธิสัทธา” ที่เต็มเปี่ยมแล้ว จะเป็นนักปฏิบัติที่ดีไปไม่ได้ หรือคงเป็นไปได้ยาก และเมื่อศรัทธาได้เกิดขึ้นอย่างถูกต้องและเต็มเปี่ยมแล้วนั้น ย่อมนำไปสู่ “ปัญญา” ทำให้เกิดได้ ๓ วิธี คือ (๑) สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการฟัง (๒) จินตามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการคิด และ (๓) ภาวนามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการอบรม^{๒๕} ซึ่งทั้ง “ศรัทธา” และ “ปัญญา” จะขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งไปไม่ได้เลย

ศรัทธาและปัญญาของผู้จาริกแสวงบุญสังฆเวชนียสถาน ๔ ตำบล

สังฆเวชนียสถาน ๔ ตำบลเป็นสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนาซึ่งมีผู้เดินทางมาจาริกแสวงบุญกันอย่างเนืองแน่นในแต่ละปี โดยส่วนใหญ่เกิดจากความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า การยึดมั่นในพระรัตนตรัย และคำสอนต่าง ๆ เป็นเบื้องต้นอยู่แล้ว เป็นแรงผลักดันให้บุคคลทั้งหลายมีความเพียรพยายามทนต่อการเดินทางอันยากลำบากในแต่ละพื้นที่ เพื่อถวายพุทธบูชาสถานที่ประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา และปรินิพพาน ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อได้มองเห็นสิ่งต่าง ๆ และสัมผัสตามสภาวะเฉกเช่นพุทธองค์ที่เคยเป็นมา แต่ก็มีอาจจะสรุปได้ว่าบุคคลเหล่านั้นเดินทางมาด้วย “ศรัทธา” และ “ปัญญา” เสมอไป

ผู้จาริกแสวงบุญ ณ สังฆเวชนียสถาน ๔ ตำบล สามารถแบ่งได้เป็น ๔ จำพวก คือ

๑) ผู้ไม่มีศรัทธาและไม่มีปัญญา คือผู้ที่เดินทางมาเพราะหน้าที่ เพราะการทำงาน เพราะมีผลประโยชน์ผูกมัด เพราะถูกบังคับ มิได้มีจิตเลื่อมใสในสังฆเวชนียสถาน กลุ่มบุคคลเหล่านี้เปรียบเสมือนขัวซึ่งอยู่ใต้โคลนตม คือพวกที่ไร้สติปัญญา และยังมีความเป็นเป็นมิจฉาทิฎฐิ แม้ได้ฟังธรรมก็มีอาจเข้าใจความหมายหรือรู้ตามได้ สักแต่ว่าเสียง ทั้งยังขาดศรัทธาอุปสาหะ ไร้ซึ่งความเพียร ยิ่งแต่จะตกเป็นอาหารของเต่าปลา ไม่มีโอกาสโผล่ขึ้นพ้นน้ำเพื่อเบ่งบาน (ปทปรมะ) บุคคลเหล่านี้ต้องทำความเข้าใจใหม่ว่ามิใช่ที่หาผลประโยชน์ทางโลก หากแต่เป็นสถานที่หาประโยชน์ทางธรรม การจาริกแสวงบุญในสังฆเวชนียสถาน ๔ ตำบลคือการกระทำความดีให้ครบ ๓ ประการคือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม มีกุศลเจตนาเป็นเครื่องกำกับในการบำเพ็ญบุญกุศล หากแต่ผู้มาเยือนยังไม่เข้าใจในข้อนี้ก็มิสามารถเกิดศรัทธาและปัญญาได้

๒) ผู้มีศรัทธาแต่ไม่มีปัญญา คือผู้ที่เดินทางมาเพราะชื่นชอบในบริบทความเป็นพุทธศาสนิกชน แต่มิได้มีความเข้าใจในธรรม มิได้พิจารณาธรรมตามสภาวะเมื่อมีโอกาสมาถึงสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์ หรือผู้ที่มาหาโชคลาภจากจากการขอพร ภาวนาเพื่อสนองกิเลสของตนเอง มิได้พิจารณาตามธรรมที่ควรจะเป็น มาเพราะเขาว่าดี และกลับไปเพราะเขาว่าดี มิได้หาคำตอบเพื่อสร้างตถาคตโพธิสัทธา มิได้เจริญ

^{๒๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๐๔/๔๗๕

ภาวนาตามมหาสติปัฏฐานสูตรเรียกได้ว่า ได้บุญจากการมา แต่มิได้ปัญญากลับไป บุคคลเหล่านี้ควรแก้ไข ด้วยสัมมาทิฏฐิสูตร^{๒๖} ว่าด้วยความเห็นชอบ เห็นในสิ่งที่ถูกต้องว่าพระพุทธองค์ทรงต้องการให้กุลบุตรผู้มี ศรัทธาระลึกพิจารณาถึงความไม่เที่ยง ความเกิดและความดับของชีวิตที่ไม่จีรังยั่งยืน ดังชีวิตของพระพุทธองค์ ในอดีต ตถาคตได้ประสูติที่นี่ ตถาคตได้ตรัสรู้อุตรธรรมสัมมาสัมโพธิญาณในที่นี้ ตถาคตทรงประกาศธรรมจักร อันยอดเยี่ยมในที่นี้ และตถาคตได้เสด็จดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุในที่นี้^{๒๗}

๓) ผู้มีปัญญาแต่ไม่มีศรัทธา มักจะเป็นผู้มีการศึกษาเป็นอย่างดี แต่ยังคงติดอยู่ในสภาวะวิจิกิจฉา เมื่อศึกษาธรรมแล้วแต่ยังมีความลังเลสงสัยในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ในสิกขา สงสัยในขั้นที่เป็น อดีต สงสัยในขั้นที่เป็นอนาคต สงสัยในขั้นที่เป็นอดีตและอนาคต สงสัยในปฏิจกสมุปปาท กล่าวโดยง่าย คือความลังเลสงสัยในเรื่องสภาพธรรมด้วยเป็นสำคัญ ไม่สามารถก้าวข้ามทิฐิ บุคคลกลุ่มนี้ย่อมต้องเจริญธรรม ๖ ประการเพื่อละวิจิกิจฉา คือ (๑) ความสดับมาก (๒) การสอบถาม (๓) ความชำนาญในวินัย (๔) ความมาก ด้วยความน้อมใจเชื่อ (๕) ความมีกัลยาณมิตร (๖) การเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย เหตุเพราะปุถุชน トラบใดก็ตามที่ยังไม่ใช่พระอริยบุคคล ยังไม่พ้นไปจากความสงสัย เมื่อว่าโดยสภาพธรรมแล้ว ได้แก่ วิจิกิจฉาเจตสิก สงสัยในเรื่องของสภาพธรรมเพราะยังไม่มีความเข้าใจถูกเห็นถูกในสิ่งที่มีจริงตามความเป็นจริง จึงสงสัย แต่เมื่อได้เข้าใจอย่างถูกต้องตรงตามความเป็นจริงแล้ว ก็ย่อมไม่สงสัยในสภาพธรรมนั้น ๆ (๔) ผู้มีศรัทธาและมีปัญญา กลุ่มบุคคลผู้เตรียมความพร้อมจะประพฤติธรรม และเตรียมองค์ความรู้ ทางธรรมเพื่อพิจารณาธรรมตามแต่ละสถานที่ของสังเวชนียสถาน บุคคลกลุ่มนี้ย่อมได้รับอานิสงค์แห่ง การจาริกธรรมอย่างแท้จริง กล่าวคือ (๑) ทัสสนานุตริยะะ คือการได้ไปเห็นสถานที่ ประสูติ ตรัสรู้ แสดงธรรมและเสด็จดับขันธของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นสถานที่ที่ประเสริฐล้ำค่า เป็นการเห็นที่เป็นสิริมงคล (๒) ได้อนุสสทานุตริยะะ คือได้ระลึกถึงพระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ ซึ่งครั้งหนึ่งได้อบวณอยู่ทั่วไป ในประเทศอินเดีย (๓) ได้ธรรมานุสสตรียะ คือได้มีการประพฤติปฏิบัติธรรมตลอดเวลา (๔) ปัญญา- นุสสตรียะ เกิดปัญญาอย่างยอดเยี่ยม กลับมาเปลี่ยนแปลงชีวิตให้เต็มไปด้วยธรรมะที่สมบูรณ์ มีความ ชัดเจนทางสติปัญญายิ่งขึ้น^{๒๘}

^{๒๖} ม.ม. (ไทย) ๔/๑๐๑/๘๑.

^{๒๗} อ่างแล้ว, ดุเชิงอรธ ๔.

^{๒๘} พระราชรัตนรังษี (วีรยุทธ วีรยุทธ), ไปอินเดียพลิกกองอิฐสะกิดปัญญา, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์ พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๒), หน้า ๑๘๔.

บทสรุป

ถึงแม้ว่าผู้เดินทางมาจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน ๔ ตำบลจะถูกแบ่งออกเป็น ๔ จำพวกก็ตาม แต่ก็มิได้หมายความว่าผู้แสวงบุญในจำพวกที่ ๑-๓ จะไม่สามารถกลายเป็นผู้มีศรัทธาและปัญญาอย่างเต็มเปี่ยมแล้วได้ หากแต่ต้องพิจารณาแก้ไขให้ถูกต้องตามหลักที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น รู้ว่าตนขาดสิ่งใดไปเติมสิ่งที่หายให้เต็ม ละมิจฉันทิฎฐิลงเสีย แสวงหาสัมมาทิฎฐิ กลุ่มบุคคลเหล่านี้ก็ย่อมเข้าถึงความมีศรัทธาและปัญญาอย่างเต็มเปี่ยมได้เช่นกัน

การจาริกแสวงบุญถือเป็นการกระทำความดีครบทั้ง ๓ ทาง คือทางกายกรรม วชิกรรม และมโนกรรม มีกุศลเจตนาเป็นเครื่องกำกับในการบำเพ็ญบุญกุศล และการได้สุคติโลกสวรรค์และเข้าสู่นิพพานเป็นคุณค่าอันสูงส่งที่ได้รับจากการจาริกบุญจตุสังเวชนียสถาน^{๒๙} ฉะนั้น การมาเยือน สังเวชนียสถาน ๔ ตำบล ต้องเตรียมความพร้อมทั้งกายและใจให้สมบูรณ์ เพราะการมาสังเวชนียสถาน คือการได้มารับมรดกธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นสิ่งที่ควรจะดู ควรจะได้เห็น ควรจะเกิดสังเวช เกิดความสลดใจกระตุ้นเตือนจิตใจให้คิดกระทำแต่สิ่งดีงาม เกิดพุทธานุสติแก่กุลบุตร กุลธิดา ผู้มีศรัทธา ตามที่พระพุทธองค์ตรัสแก่พระอานนท์ว่า “อานนท์ นับจากเราตถาคตปรินิพพานแล้ว ให้พุทธบริษัททั้งหลายที่มีใจรำลึกนึกถึงให้มาบูชาสักการะ และนั่งใกล้สถานที่อันเป็นสังเวชนียสถานทั้ง ๔ แห่ง คือ สถานที่ประสูติ ตรัสรู้ แสดงธรรม และปรินิพพาน หากพุทธบริษัททั้งหลายมีความศรัทธาเลื่อมใสในตถาคตก็จงไปดู ไปเห็น ไปกราบไหว้บูชา น้อมใจไปในธรรมที่พระตถาคตแสดงไว้ดีแล้ว จักเกิดความเลื่อมใสศรัทธา มีใจเบิกบานแจ่มใส เห็นแจ้งในพระไตรลักษณ์ เกิดความสังเวชใจ ครั้นเมื่อกายแตกดับไป พวกเขาจะยอมเข้าสู่สุคติ โลกสวรรค์ เทียงแท้แน่นอน”^{๓๐} ฉะนั้น ผู้ที่มีความพร้อมในการจาริกแสวงบุญ ศรัทธาและปัญญาเต็มเปี่ยมแล้วนั้นย่อมมีสุคติโลกสวรรค์เป็นที่ไปอย่างแน่นอน พุทธพจน์ในบทนี้ ย่อมเป็นบทสรุปที่สมบูรณ์ที่สุดของสังเวชนียสถานอย่างแน่แท้

บรรณานุกรม

ชฎานันท์ อัครธรรมานนท์. “วิเคราะห์คุณค่าเชิงพุทธจริยศาสตร์ในการจาริกแสวงบุญ จตุสังเวชนียสถานของชาวพุทธไทย”. *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*. บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

^{๒๙} ชฎานันท์ อัครธรรมานนท์, “วิเคราะห์คุณค่าเชิงพุทธจริยศาสตร์ในการจาริกแสวงบุญ จตุสังเวชนียสถานของชาวพุทธไทย”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑๖๔.

^{๓๐} อ่างแล้ว, เชิงอรรถ ๒๒.

นิตดา เหล่าฤกษ์อุทัย. แรงจูงใจของชาวพุทธไทย ต่อการจาริกแสวงบุญ ณ สังฆนียสถาน ๔ ตำบล. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

ประเวศ วะสี. ๙๔ **ชีวิตท่องพุทธภูมิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน, ๒๕๕๘.
พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประชาชน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. มหาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ. ปยุตโต) **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์** พิมพ์ครั้งที่ ๒๓. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิธรรมทานกุลสลจิต, ๒๕๕๘.

พระราชรัตนรังษี (วีรยุทธ วีรยุโท). **ร้อยวาทะธรรมะปิดทอง**. พิมพ์ครั้งที่ ๒ กรุงเทพมหานคร : OM LASER PRINTING, ๒๕๕๐.

_____ **ไปอินเดียพลิกองอิฐสะกิดปัญญา**. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๒.

พระศรีวิสุทธิโมลี. **พุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๑๔.

พุทธทาสภิกขุ. ภาษาคน ภาษาธรรม. **รวบรวมบทความทางศาสนา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์**. (๒๕๑๖): ๓๕-๔๖.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. เล่มที่ ๔ เล่มที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๖.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก. **บรรยายพระไตรปิฎก**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๐.

Arvind Sharma. **A Philosophy of Religion**. Delhi : Oxford University Press, 1993.

Arvind Sharma. **The Philosophy of Religion : A Buddhist Perspective**. Delhi: Oxford University Press, 1995.

Comstock Gary. The Truth of Religious Narratives. **Philosophy of Religion 34**. (1993), 167.

D.Z. Philips. Religion and the Academy. **International Journal for Philosophy of Religion 44**. (1998), 131.

Ninian Smart. **Reasons and Faiths**. London : Routledge & Kegan Paul, 1971.

William J. Broad. **The Oracle: Ancient Delphi and the Science Behind its Lost Secrets**. London : Penguin Ltd, 2006.